

Красівський Орест

ЗАХІДНІ УКРАЇНЦІ В ПОЛЬСЬКІЙ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.

Польська етнонаціональна політика щодо українців, що проживали на західноукраїнських землях впродовж усього міжвоєнного періоду, характеризувалася половинчастими та дискримінаційними рішеннями в різних галузях суспільно-політичного і господарського життя, непослідовним та суперечливим ставленням до місцевого населення та несправедливими адміністративними заходами. Дбаючи про могутність своєї держави, польська влада здійснювала курс національної асиміляції, що базувалася на інкорпоративній концепції польських правих сил, сформованої ще в період змагань за відновлення своєї державності. Все це спричиняло тривалу конфронтацію між українським та польським суспільством і неодноразові терористичні акти та постійні проблеми Польщі на міжнародній арені.

Питання про територіальні межі та соціально-політичний устрій майбутньої Польської держави постало в політичній думці ще з кінця XVIII ст., з часів поділів країни. Для політиків періоду занепаду Речіпосполитої та їхніх безпосередніх наступників воно стояло однозначно: новопостала Польща повинна охоплювати всі землі, котрі належали їй до 1772 р. Східні землі — Україна, Литва і Білорусь — розглядалися як складові майбутньої держави. Однак в історичному контексті розвитку польського національно-визвольного руху представники демократичного напрямку розуміли, що головним противником незалежності виступають панівні російська та австрійська держави. Вбачаючи в угодах про поділ Польщі акт насильства, а в політиці панівних держав — несправедливість, вони шукали політичних спільників серед пригноблених народів, зокрема українців. У концепціях польських демократів крилися

глибокі суперечності, які з часом стали поглиблюватися. З одного боку, вони усвідомлювали необхідність спільної боротьби за демократичну Польщу, що означало міцний союз з українськими політичними діячами та сприяло розвитку національної самосвідомості українського народу, з другого — відбудова історичної Польщі “від моря до моря” позбавляла українців надії на майбутню державність.

Українське питання актуалізувалося на початку 90-х рр. XIX ст., коли дійшло до польсько-українського порозуміння (угода Бадені—Романчук). Проте, як виявилось, поляки, зберігаючи панівне становище в соціально-економічному житті Галичини, не були налаштовані на поступки українцям ані в галузі політичних прав, ані на ниві шкільництва. Протистояння між обома народами, спричинене взаємним недовір'ям та розчаруванням, призвело на початку XX ст. до серйозної конфронтації. Напруженість посилилася у часи Першої світової війни та створення ЗУНР. Невирішені проблеми вилилися в українсько-польську війну 1918—1919 рр., яка зіштовхнула обидва народи на спільній землі.

До відродженої у 1918 р Другої Речіпосполитої увійшли великі території з непольським населенням, що створило складний вузол міжнаціональних проблем, які мали великий вплив як на внутрішню, так і на зовнішню політику держави в міжвоєнний період. Найголовнішою причиною слабкості Польщі була національна структура суспільства. Понад 30% всього населення країни становили національні меншини. Відмінність між ними в економічному, суспільно-політичному та культурному аспектах, у рівні національної самосвідомості гальмували інтеграційні процеси в країні. Національні рухи меншин спричиняли дестабілізацію в суспільстві, втручання закордонних чинників у внутрішні справи Польщі. Від рівня розв'язання національного питання значною мірою залежала непорушність кордонів країни, її цілісність та могутність.

Найсерйознішою проблемою у внутрішній політиці Другої Речіпосполитої, а певною мірою і в зовнішній, яка

потребувала вирішення, стала українська. Це було зумовлено найбільшою кількістю українців серед національних меншин, які проживали здебільшого на окремій етнографічній території і відрізнялися високою національною самосвідомістю. До цього слід додати нашарування різних політичних, культурних, а також релігійних суперечностей в українському суспільстві та використання української проблеми для задоволення власних геополітичних амбіцій Польщі, різноманітні погляди щодо державної належності Західної України. Українська проблема була постійною причиною гострої суспільно-політичної боротьби в Галичині і поза нею, зумовила строкатість поглядів різних політичних сил на перспективи і шляхи її розв'язання.

Ще задовго до здобуття незалежності в польській політичній думці увиразнилися дві основні концепції розв'язання українського національного питання: інкорпораційна, сформована національно-демократичним табором (ендецією)¹, і федералістська, вироблена і підтримувана Ю.Пілсудським та його оточенням. Обидві концепції обґрунтовували польські претензії на західноукраїнські землі і відрізнялись між собою лише засобами досягнення мети.

Інкорпораційна програма ґрунтувалася на традиційній перевазі поляків в економічному, суспільно-політичному і господарському житті над непольськими народами “нижчого сорту” й передбачала поступову колонізацію українського та білоруського населення. Були розроблені засади політики Польщі, реалізацією якої зайнявся під час Паризької мирної конференції головний теоретик Національної Демократії Р.Дмовський. Згідно з планами ендеції кордони Польщі на сході мали б проходити вздовж Двіни і далі на південь вздовж річки Горинь. До складу держави мали ввійти західна частина Волині і західні повіти Подільської губернії. Українські території на схід від польського кордону, на думку національних демократів, повинні були відійти до Росії². Лідери ендеків стверджували, що “відсутність державних традицій і повне підпорядкування російській культурі не відкриває перед російською

Україною широкої історичної перспективи і не дає шансів на створення незалежної держави”³. У питанні Галичини ендеки виходили з того, що ця територія як частина колишньої Австро-Угорщини має належати Польщі. Свої погляди вони аргументували тим, що “галицькі українці ніколи не мали власної національної політики”, а “керівники східногалицького українізму впродовж всього часу існування в краї цього політичного напрямку були не ним іншим, як експозитурою берлінсько-віденського імперіалізму”⁴.

Про сутність української політики ендеків яскраво свідчить промова Р.Дмовського, виголошена 29 січня 1919 р. в Парижі на засіданні Найвищої Ради Антанти, а також нота Польського Національного Комітету від 28 лютого того ж року, подана в Комісію з польських питань під головуванням Ю.Камбона, в яких йшлося про відсталість українців та їх нездатність створити власну державу. В ноті серед аргументів висувався, зокрема, такий: українці в Галичині становлять 58,6% від усього населення, і “заслуга в цьому належить берлінському уряду, який намагався створити руську національність, що стала українською”. Серед українців мало інтелігенції, 91% населення – селяни або сільськогосподарські робітники⁵.

Зацікавлення українським питанням з боку ендецької партії в другій половині 1919 р. було пов’язане з дискусією навколо обговорюваних можливостей мирних переговорів і закінчення польсько-радянської війни. Ендеція негативно поставилася до миротворчих пропозицій Польської соціалістичної партії (ППС), вважаючи, що вихід Польщі з війни спричинить ізоляцію країни: і Антанта, і “біла” Росія розраховували на підтримку поляків у антибільшовицькій боротьбі. Водночас партія виступила проти переговорів з С.Петлюрою і воєнного походу на Київ для відновлення незалежності України. При цьому висувався аргумент, що Польща і без цього матиме достатню кількість національних меншин, які можуть призвести до втрати національного характеру країни. На думку лідерів партії, Польща не повинна заради України поривати з Росією,

оскільки це було б тільки на руку німцям, а свої інтереси в Україні можна буде забезпечити шляхом відповідної співпраці з майбутньою Росією⁶.

Події 1918–1921 рр., провал федералістських планів Ю.Пілсудського та підписання Ризького мирного договору у березні 1921 р. фактично означали перемогу територіальної програми Національної Демократії. Її лідерами це стало поштовхом для подальшого втілення в життя своїх концепцій національної політики, – “щоб креси і наші міста не тільки за належністю, але і за національним духом культури були польськими”⁷. Маючи на меті побудувати державу лише для польської нації, теоретики і практики ендеції боролися з усім, що суперечило їхнім планам. Цій меті було підпорядковане завдання повної колонізації українців Галичини. На практиці національні демократи виходили з того, що єдиною державною мовою може бути виключно польська, а державним навчальним закладом – польськомовний. Українські культурно-освітні та господарські установи могли створюватися лише власними силами. Рівність перед законом усіх жителів держави, проголошена в конституції, стосувалася лише лояльних до держави громадян. Шляхом зміни національної структури Галичини та впливу польської культури планувалося досягти асиміляції українців⁸. Діяльність ендеків активізувалася після встановлення східних кордонів Польщі. За допомогою своїх політичних організацій, зокрема “Союзу захисників Львова”, а також через адміністративний та поліцейський апарат партія національних демократів намагалася впровадити свої програмні засади в життя. Її лідери доводили, що Галичини є географічним, а не політичним поняттям, і що східногалицька проблема не є для Польщі національно-політичною, а тим паче – міжнародною⁹. Про будь-яку форму самоврядування на цих землях взагалі не йшлося. У вересні 1922 р., обговорюючи урядовий проект воєводської автономії, ендеки керувалися тим, що прийняття закону про самоврядування галицьких воєводств має на меті не розв’язання неіснуючого українського питання в Польщі і відокремлення

частини краю, а лише врегулювання системи самоврядування, і стосується він згідно з конституцією всіх воєводств однаково¹⁰. 22 вересня 1922 р. на засіданні конституційної комісії сейму за пропозицією діяча ендеків С.Гломбінського було висунуто проект, відповідно до якого закон про воєводську автономію поширювався на всю державу. Прийняття 26 вересня 1922 р. цього закону не змінило ставлення ендеків до українців. У адміністративному апараті і судочинстві, в державних школах впроваджувалася польська мова, зменшувалася кількість українських шкіл, підтримувалися польські господарські, суспільно-політичні та культурні організації. На думку ендеків, велике значення мала здійснювана урядом осадницька політика, яку вони вважали, за висловом свого соратника Й.Бартошевича, “національною і державною необхідністю”¹¹.

Програмні засади Національної Демократії та її політика щодо національного питання не підтримувалися багатьма іншими політичними напрямками і стали предметом критики опонентами, зокрема, пілсудчиками¹². Суть розробленої ними національної політики, яка дістала назву федералістської (прометеїстської), полягала в тому, що вирішення національних проблем у Східній Європі спрямується у вигідне для Польщі русло і буде запорукою успішної внутрішньої політики. Умовою реалізації засад цієї концепції була ліквідація сепаратистських тенденцій національних меншин, їх згуртування та об’єднання з Польською державою¹³.

Бельведерські кола (які співпрацювали з Ю.Пілсудським) тісно пов’язували вирішення національного питання повоєнної Польщі з міжнародним становищем і розташуванням сил в Центральній і Східній Європі, яке склалося після підписання Версальського договору. Головною метою політичної програми федералістів мала стати незалежна Україна, тому вони були схильні підтримувати сепаратистські тенденції України від Росії та мирне вирішення взаємних протиріч між обома державами. Негативно оцінювали вони спроби відновлення царської Росії з кордонами 1914 р., ідею реалізації

федеративних зв'язків України з Польщею вони відкладали на недалеке майбутнє¹⁴. Українсько-польську війну 1918–1919 рр. прибічники федералістської концепції вважали згубною для української ідеї. Водночас, не визнаючи ЗУНР і ратуючи за входження Галичини до складу Польської держави, вони погоджувалися з думкою про компромісне розмежування цієї території. Для цього під час переговорів про перемир'я в 1919 р. вони, як і лідери ППС, пропонували поділити Галичину вздовж річок Буг і Золота Липа. Львів і Бориславський нафтовий басейн мали б залишитися в межах польської території. Розмежування між Річчюпосполитою і Україною повинно було б відбутись за принципом рівноваги: скільки поляків залишається в Україні, стільки ж українців у Польщі. Тим самим Україна могла б отримати національно свідомих громадян, а Польща – родовища нафти, залізницю стратегічного значення Львів–Лавочне–Мукачево. На думку федералістів, такий поділ, заснований на двосторонньому порозумінні, створював би основу мирного співжиття двох народів¹⁵.

Пропагуючи ідею незалежної України, пілсудчики підтримували політику С.Петлюри та прагнули укласти з УНР тривалий мир. З кінця 1919 р. вони все частіше говорили про необхідність воєнного походу на Київ, щоб допомогти наддніпрянцям у боротьбі з більшовиками. Газети “Rząd i Wojsko”, “Gazeta Polska”, “Kurier Poranny”, “Naród” та ін. пропагували цю ідею в польському суспільстві, писали про важливість надання Україні воєнної допомоги, підтримки Петлюри у боротьбі з більшовиками та Добровольчої армії А.Денікіна. Після поразки петлюрівців пілсудчики навіть запропонували створити на східних теренах Галичини і Волині Українську державу, яка була б у федерації з Польщею¹⁶.

Зміни в польсько-українських стосунках наприкінці 1919 р. дали змогу федералістам поширити свої територіальні зазіхання на всю Галичину. Делегація УНР, яка представляла всю Україну, у пошуках союзників перед наступом більшовиків вступила в таємні переговори з Польщею, які, як відомо,

закінчилися укладанням у квітні 1920 р. політичної і військової конвенції між ними. За надання Варшавою військової допомоги у війні проти Радянської Росії, що давало шанси існуванню незалежної Української держави, С.Петлюра погоджувався на належність до Польщі Галичини, частини Волині та кількох повітів Поділля¹⁷. Незважаючи на боротьбу галичан та дипломатичні заходи уряду ЗУНР, поляки і далі трактували галицьку проблему як внутрішньодержавну. Політика пілсудчиків, спрямована на підтримку петлюрівців, дістала схвалення польських соціалістів. І.Дашинський у виступі в сеймі 24 квітня заявив, що польсько-український договір має закласти підвалини незалежності України й необхідний як Польщі, так і Україні, а газета “Dziennik Ludowy” підкреслювала, що цим актом Польща створила міцний фундамент для своєї незалежності¹⁸.

Під час спільного польсько-українського походу на Київ серед бельведерських кіл запанували піднесення і оптимізм. Створення незалежної України, а тим самим – торжество федералістської програми видавалось їм справою найближчого часу. Преса гостро критикувала концепції ендеків в східному, зокрема в українському питанні¹⁹.

Польсько-радянська війна 1920 р. та перемога польських військ під Львовом та Варшавою поділила федералістів на дві групи. Перша, прибічників орієнтації на власні сили, які, не довіряючи західним державам, зокрема Франції, наполягала на необхідності переговорів з Радянською Росією і підписання мирного договору. Питання незалежності України вони відклали до більш сприятливого моменту. Друга група, до якої входило найближче оточення Ю.Пілсудського, була противником мирних переговорів і шанси для реалізації своїх федералістських планів вбачала у перемозі на Віслі. Вони погоджувалися на переговори з Росією за умови участі в них С.Петлюри як єдиного представника України²⁰.

Результати польсько-радянської війни і підписання в 1921 р. Ризького мирного договору засвідчили про поразку політики пілсудчиків. Однак вони не відмовилися від своїх

планів на сході і заявляли про “продовження праці над створенням незалежних кресових держав”²¹, про свою вірність ідеї федерації та незалежності народів на територіях між етнічною Польщею та Росією. І.Дашинський з цього приводу говорив, що процес визволення народів сходу тільки розпочинається і Польща ніколи не залишиться байдужою до їх національно-визвольної боротьби²².

Підтримуючи ідею незалежності України в повоєнний час, пілсудчики розуміли неможливість втілення її в життя. Тепер українське питання вони розглядали винятково як внутрішнє польське, а Галичину – як складову частину Другої Речіпосполитої. Національна політика, на їх думку, мала бути спрямованою на інтеграцію східних земель з державою, щоб можливе створення у майбутньому незалежної України не вплинуло на зміну східних кордонів Польщі²³. Водночас федералісти констатували, що перешкодою на шляху інтеграції східних кресів у Польщі є національні рухи меншин, котрі їх заселяють. Один з творців федералістської концепції Т.Голувко, який представляв також один з напрямів у ППС, писав з цього приводу, що джерелом сепаратистських тенденцій слов’янських меншин є відсутність гнучкої державної політики в національному питанні. Він пропонував проводити таку політику, завдяки якій національні меншини “вважали б відокремлення від Польської держави своєю поразкою...”, щоб вони “...полюбили Польщу, дали їй мільйони вірних, жертвних і патріотичних громадян”. Уряд повинен забезпечити “певні свободи і можливості для національного розвитку всім меншинам у такій формі, аби ті свободи не послаблювали, а навпаки, зміцнювали Польську державу”²⁴. Гаслу національної асиміляції він протиставляв політику державної асиміляції²⁵.

Важливе місце в польській політичній думці належало концепції Т.Голувка щодо Галичини. У своїй праці “Національне питання в Польщі” він писав, що єдиною формою розв’язання “східногалицької проблеми”, “яка є болячкою Другої Речіпосполитої, – є надання їй територіальної автономії” і

вважав це питання одним з найважливіших у державі²⁶. Автономія передбачала створення крайового сейму і регіонального уряду. До їх компетенції належали б питання освіти, релігії, охорони здоров'я, місцевого самоуправління, господарства. Закордонна і митна політика, військова справа, фінанси підпорядковувалися варшавському урядові, в якому мав бути міністр-українець, а в загальнопольському сеймі – делегати львівського сейму²⁷.

Крім напряму пілсудчиків, у ППС сформувалася низка інших концепцій щодо вирішення українського питання в Польщі. Серед них заслуговує на увагу проект територіальної автономії Галичини М.Недзялковського, який 20 жовтня 1921 р. був надрукований в центральному органі партії – газеті “Robotnik”, а у вересні 1922 р. запропонований для обговорення у сеймі. Виходячи із політичної ситуації та міжнародного становища Польщі, автор намагався погасити міжнаціональні конфлікти у Галичині й зробити крок назустріч пригнобленим українцям.

Згідно з проектом до складу автономної території мали входити Станіславське, Тернопільське та східні повіти (де переважало українське населення) Львівського воєводства, але без Бориславського нафтового басейну. Мешканці Галичини отримували рівні з усім населенням країни громадянські права. Законодавча влада мала належати крайовому сейму, обраному на три роки. До його компетенції входили б питання мови, віросповідання за винятком тих, які стосувалися закордонної політики, освіти, місцевої адміністрації та адміністративного поділу Галичини; організації кримінальної поліції, будівництва, служби безпеки, промисловості і торгівлі; земельних справ, за винятком аграрної реформи; локальних залізниць та ін.²⁸

Інша позиція розв'язання українського питання належала галицьким соціалістам, насамперед А.Гаузнеру та Г.Левенгерцу. Виступаючи проти територіальної автономії Галичини, вони відстоювали ідею включення краю до складу Польщі як її органічної частини, щоправда, підтримуючи ідею надання

українському населенню культурно-національної автономії в межах існуючих трьох воєводств²⁹. Свої погляди вони аргументували тим, що територіальна автономія послабить зв'язки краю з Польщею і в майбутньому призведе до остаточного його відокремлення. Крім того, подібні пропозиції впливали з неприйняття галицькими соціалістами українського національно-визвольного руху. Частина пепеесівських діячів на чолі з З.Жулавським були прихильниками концепції приєднання Львова, Дрогобича та Борислава до Польщі, об'єднання решти території Галичини з Волинню та створення окремої української автономії³⁰. У вересні 1924 р. ППС виробила узгоджувальну програму щодо українського питання, в якій вимагалася територіальна автономія для земель, де переважало українське населення. У січні 1925 р. у сеймову конституційну комісію був внесений відповідний законопроект, який після гострої критики з боку правих та центристських партій навіть не був внесений для розгляду на засідання сейму.

Інші польські політичні угруповання так чи інакше схилялися до згаданих напрямів, а їх програми, пов'язані з вирішенням національного питання, були близькими до ендецьких або пілсудчиківських. Так, Польська людова партія “П'яст”, маючи на меті задоволення інтересів місцевого населення, пропонувала проведення кардинальних політичних реформ на кресах. При цьому партія ставила основне завдання – забезпечити пріоритет державних інтересів та припинення антидержавної пропаганди³¹. Після відновлення польської самостійності “П'яст” засуджував виникнення незалежних держав на сході і, на думку лідерів партії В.Вітоса та Я.Домбського, Польща мала захопити там якнайбільше територій. Галичину необхідно повністю інтегрувати до складу держави. Під час польсько-радянської війни та походу на Київ партія, сподіваючись отримати на сході величезні земельні простори для польської колонізації, переходить на федералістські позиції Ю.Пілсудського³², однак після підписання Ризького договору знову стає на свої попередні позиції.

Близькою за поглядами до бельведерських кіл та ППС було Польське стронніцтво людове “Визволене”. Лідери партії М.Ратай та С.Тугутт підтримали ідею незалежної України та приєднання до неї частини Галичини. За їх концепцією, Львів мав залишатися у складі Речіпосполитої. Україна, звільнившись від російської неволі, на їх думку, тісно співробітничала б з Польщею. В країні були б створені всі умови для нормального співжиття різних національностей, що привело би до інтеграції земель та зміцнення кордонів.

---

¹ На початку століття партія ендеків називалася Національно-Демократичною, в перші роки незалежності – Народно-Національним Союзом, у тридцятих роках – Національною партією.

² *Dmowski R.* Polityka polska i odbudowanie państwa. – Warszawa, 1926. – S. 518–519.

³ *Gazeta Warszawska.* – 1918. – 20 listopada.

⁴ *Wapiński R.* Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej // *Słowianie w dziejach Europy. Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50 lecia pracy naukowej profesora Henryka Lowmiańskiego.* – Poznań, 1974. – S. 304–305.

⁵ Akta i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu. – Paryż, 1920. – Cy. I. – S. 109–123.

⁶ *Faryś J.* Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – Warszawa, 1981. – S. 76–77.

⁷ *Papieżyńska-Tyrek M.* Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – Kraków, 1989. – S. 45.

⁸ *Słowo Polskie.* – 1924. – 18 kwietnia.

⁹ *Gazeta Warszawska.* – 1922. – 13 sierpnia.

¹⁰ *Gazeta Warszawska.* – 1922. – 28 września.

¹¹ *Bartoszewycz J.* Znaczenie polityczne Kresów wschodnich dla Polski. – Warszawa, 1924. – S. 26–32.

¹² Політичні концепції пілсудчиків пов’язані з іменем видатного діяча польського національно-визвольного руху періоду поділу країни, одного з провідних діячів ППС, начальника Польської держави Ю.Пілсудського, а також публіцистів та політичних діячів Т.Голувка, Л.Василевського, З.Дрешера та інших, котрі представляли один із напрямів ППС.

¹³ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979. – S. 22.

¹⁴ *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919). Warszawa, 1969. – S. 24–25.

- ¹⁵ Gazeta Polska. – 1919. – 18 maja.
- ¹⁶ Rząd i Wojsko. – 1919. – 21 grudnia.
- ¹⁷ *Torzecki R.* Piłsudski i Petlura w latach 1919–1923 // Międzyomorze. Polska i kraje Europy środkowo Wschodniej. XIX XX wiek. – Warszawa, 1995. – S. 196.
- ¹⁸ Dziennik Ludowy. 1920. – 1 maja.
- ¹⁹ Kurier Polski. – 1920. – 30 kwietnia, 11 maja.
- ²⁰ *Faryś J.* Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – Warszawa, 1981. – S. 49–50.
- ²¹ Ibid.
- ²² Dziennik Ludowy. - 1921. - 13 października.
- ²³ *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – S. 22.
- ²⁴ *Hołówko T.* Kwestia narodowościowa w Polsce. – Warszawa, 1922. – S. 20–21.
- ²⁵ *Werschler I.* Tadeusz Hołówko. Życie i działalność. – Warszawa, 1984. – S. 166.
- ²⁶ *Hołówko T.* Kwestia narodowościowa w Polsce. – S. 30, 34.
- ²⁷ *Werschler I.* Tadeusz Hołówko. Życie i działalność. – S. 168–169.
- ²⁸ Robotnik. – 1921. – 20 października.
- ²⁹ *Śliwa M.* Kwestia narodowościowa w publicystyce i programach socjalistów polskich w okresie Drugiej Rzeczypospolitej // Dzieje Najnowsze. – 1983. – № 1–2. – S. 115.
- ³⁰ *Papierzyńska-Turek M.* Sprawa Ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. – S. 49.
- ³¹ *Bielcikowska A.* Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. – Warszawa, 1925. – S. 101.
- ³² *Witos W.* Moje wspomnienia. – Paryż, 1964. – T. II. – S. 255–256.